

КРАСІКАВА М.У., САМУЙЛІК Я.Р. (г. Брэст)

АСАБЛІВАСЦІ ГАВОРКІ ВЁСКИ ЧАРНЯНЫ МАЛАРЫЦКАГА РАЁНА: ГІСТОРЫЯ І СУЧАСНАСЦЬ

Вёска Чарняны – цэнтр аднайменнага сельсавета – размешчана на раце Асіпоўка, за 23 км ад раённага цэнтра г. Маларыта. Першае ўпамінанне пра паселішча ў пісьмовых крыніцах адносіцца да XVI ст. Згодна з інвентаром 1566 года Чарняны – гэта сяло Дарапеевіцкага войтаўства Палескай воласці Берасцейскага староства. Паводле легенды, тут знаходзілася шкляная гута, на якой працавалі «чорныя людзі», ці «чэрнь» (адсюль і назва паселішча). У 2005 г. у вёсцы налічвалася 748 жыхароў і 289 гаспадарак [1, с. 359–361; 2, с. 531].

Для запісу дыялектнага матэрыялу намі была выкарыстана праграма лінгвістычнага атласа «Гаворкі Выганаўскага Палесся. Фанетыка. Марфалогія. Лексіка» (дапрацаваны варыянт), а таксама т.зв. новая праграма: «Як у вас гавораць?» [3, с. 14–18]. Дыялектны матэрыял у в. Чарняны (мясц. назва: *Чэрн’аны*; жыхары: *чэрн’анец, чэрн’анка, чэрн’анцы*) быў запісаны ў лютым-красавіку 2012 г. ад мясцовых жыхароў Стрэйчук Вольгі Рыгораўны, 1935 г. нараджэння, і Кулічыка Фёдара Мікалаевіча, 1947 г. нараджэння.

Разгледзім асноўныя моўныя асаблівасці гаворкі в. Чарняны Маларыцкага раёна. Гэтай гаворцы ўласцівы пяць асноўных галосных фанем [а], [е], [о], [ы(і)], [у]. Найперш адзначым такую адметную рысу дадзенай гаворкі, як захаванне гістарычнага *о ў ненаціскным становішчы пасля цвёрдых зычных, г.зн. о к а н н е: *дораха, корова, голова, молоко, с'іно, высоко, літо* і інш.

Адной з найбольш значных і адрозных фанетычных асаблівасцей вывучаемай гаворкі з'яўляецца рэалізацыя гук [у] пераважна ў адпаведнасці з этымалагічнымі *h, *о ў складах пад націскам пасля цвёрдых зычных: *лис, літо; бил'ш, виз, вил, вин, нис, пійдэш* і інш. Галосны [у] верхняга пад'ёму сярэдняга рада (сярэдні паміж гукамі, што абазначаецца літарамі і і ы; ён прыкметна больш пярэдні за галосны [ы] у гаворках асноўнага масіву беларускай дыялектнай мовы, больш блізікі да яго варыянта [і] пасля мяккіх зычных) [4, с. 32, 151–152]. Аднак у акрэсленых пазіцыях можа ўжывацца і гук [і] (т.зв. і к а в і з м): *ліс, с'іно, сні'х, в'ім'ор; в'ін, п'ійдеш, ст'іл, к'ім, к'ін* і інш. [4, с. 152].

Яшчэ адна характэрная і паказальная адметнасць гэтай гаворкі – вымаўленне галоснага [ы] на месцы спрадвечных *е, *h у першым пераднаціскным складзе пасля губных зычных, а таксама на месцы гістарычных *е (ь) у першым пераднаціскным складзе пасля этымалагічных *с, *з, *т, *н, *д: *быда, выдро, высна, мышок, пысок; сыло, зымл'а, тыпёр, ным'а, дын'ок*. Аднак пасля названых пярэдняязычных у дадзенай пазіцыі можа гучаць і гук [е]: *село, земл'а, тепёр, нема, ден'ок*.

Яркай і выразнай асаблівасцю гэтай гаворкі з'яўляецца таксама наяўнасць галоснага [а] на месцы спрадвечнага *е ў пераднаціскных складах: *хл'ад'ів, л'акатыс'а, зл'акавс'а*.

Істотная адметнасць гаворкі – гэта вымаўленне гук [о], часам – [ы] на месцы паслянаціскага гістарычнага *е ў лексемах *вечор, бэрох, бэры'х*, а таксама захаванне адпаведнага этымалагічнага галоснага ў націскай пазіцыі пасля цвёрдых зычных у словах *овес, мед, далеко*.

Найбольш характэрным і яркім адрозненнем дадзенай гаворкі ў галіне кансанантызму з'яўляецца наяўнасць толькі цвёрдых губных і спрадвечных *с, *з, *т, *н, *д, *л перад гістарычнымі *е, *h, *і, *ь: *бэрох, бэры'х, вечор, до мене, пёршы; быда, выдро, высна, мышок, пысок; робыты, мыска, пысаты, ловыты, забыраты; ходыты, косыты, зым'а, ныўка; сыло, село, зымл'а, земл'а, тыпёр, тепёр, ным'а, нема, дын'ок, ден'ок; але, лед', поле; колы, лыпа, літы, ходылы*. Аднак перад этымалагічнымі *h, *о ў складах пад націскам ужываюцца як мяккія, так і цвёрдыя зычныя: *ліс, с'іно, сні'х, в'ім'ор, в'ін, п'ійдэш, ст'іл, к'ім, к'ін; лис, літо, бил'ш, виз, вил, вин, нис, пійдеш* і інш.

Для гэтай гаворкі характэрна ацвярдзенне спрадвечных «паўмяккіх» *д', т' перад *е, *і: *ден', тыпёр, тепёр, тыхо, ходыты*. Гістарычныя ж мяккія *д', *т' захаваліся перад націскным *h і на канцы дзеясловаў у форме трэцяй асобы адзіночнага і множнага ліку: *д'ід, т'ін; вин, в'ін ходыт', носыт', вонь ход'ат', нос'ат'*.

У этымалагічных спалучэннях *гы, *кы, *хы, што ўзніклі пры ўтварэнні поўных форм прыметнікаў, і ў пазіцыі перад галосным [е] у прыметніках ніякага роду адзіночнага ліку задняязычныя захаваліся цвёрдымі: *дóвн'ый, корóтк'ый, тóнк'ый, т'ых'ый; дов'не, корóтке, т'ыхе*.

Істотная рыса гаворкі в. Чарняны – гэта як цвёрдыя, так і мяккія спрадвечныя *р, *ж, *ш, *ч, *ц у пэўных пазіцыях: *град, жыто, очы, хорошы, цел і пор'адок, hr'ix, пор'изав, р'ічка, ж'ар, лохач'і* 'буякі, дурніцы', *ш'ап'ка, кош'іл', молодьц'а, хлопц'і, ц'івка* і інш. [4, с. 152].

Своеасаблівы ў гэтай гаворцы зычны [у], што паходзіць з *в, *л. У пазіцыі перад галосным, а таксама пасля галоснага гук перад зычным і ў канцавым становішчы ён

рэалізуецца ў губна-зубны [v]: *váta, voda, vól'ny, v'ím'or, plyvu, koróva, holová, lávka, právda, dóvnyj, kupyv* і інш. Сустракаецца губна-зубны [v] і ў пачатковым становішчы перад зычнымі: *умыва́тыс'а, в по́ли, в лі́сы, в ха́ты* і інш. [5, с. 218].

Вельмі яркая адметнасць гэтай гаворкі – наяўнасць фарынгальнага (глотчнага) зычнага [h]: *holová, husty, had'uka, ohoród, doróha, béroh* і інш. [4, с. 153].

Паказальнай асаблівасцю дадзенай гаворкі з'яўляецца тое, што ў канцавым становішчы звонкія зычныя вымаўляюцца даволі выразна: *v'iz, hólod, dub, nish*. Аднак у сярэдзіне слова звонкія зычныя перад глухімі захаваліся непаслядоўна: *hубка, за́hadka, ка́зка, але ка́ска, нышка*.

Яшчэ адна істотная адметнасць гаворкі в. Чарняны – гэта фанетычнае падаўжэнне зычных у інтэрвакальным становішчы на месцы гістарычнага спалучэння «мяккі зычны + Ъ»: *з'іл'л'е, нас'ін'н'е*.

І нарэшце, выразнай і адрознай асаблівасцю з'яўляецца адсутнасць у пераважнай большасці слоў перад галоснымі [o], [y] пратэтычных зычных: *онуча, ора́ты, о́зеро, о́сен', бчы, у́лыц'а, але ны́одного і ны́ходного, хо́стрый*.

Гаворка в. Чарняны мае свае граматычныя асаблівасці.

Назоўнікі мужчынскага і ніякага роду адзіночнага ліку другога скланення з мяккай і зацвярдзелай асновай у творным склоне зафіксаваны з канчаткамі *-ом, -ем: кон'ом, рубл'ом, ножэм, йайцэм*.

Назоўнікам жаночага і мужчынскага роду адзіночнага ліку першага і другога скланення з асновай на зацвярдзелы зычны ў месным склоне характэрны канчаток *-і: на меж'і, на двор'і, на конц'і*.

Назоўнікі жаночага, мужчынскага і ніякага роду адзіночнага ліку першага і другога скланення з цвёрдай і мяккай асновай ў месным склоне адзначаны з канчаткамі *-ы, -і, -оны: в ха́ты, в лі́сы, в по́лы, в по́ли, в но́сі, по л'о́довы*.

Формы клічнага склону агульных назоўнікаў жаночага роду адзіночнага ліку пашыраны з канчаткамі *-а, -о, уласных імёнаў – з канчаткам -о: ба́ба, ма́ма; ма́мо, Ва́н'о, На́д'о, Ма́н'о*.

Назоўнікам жаночага роду множнага ліку першага скланення ў родным склоне ўласцівы нулявы канчатак: *ныма́ баб, голо́в, йам, хат, доро́й, стріх*.

У назоўным склоне мужчынскага роду адзіночнага ліку прыметнікі ўжываюцца з націскным і ненаціскным канчаткам *-ый: малы́й, малы́й, стары́й; добры́й, но́вый, хоро́шыі*.

Адметная рыса прыметнікаў дадзенай гаворкі – гэта т.зв. «сцягнутыя» аднаскладовыя ненаціскныя канчаткі *-а, -е* ў назоўным склоне адзіночнага ліку жаночага і ніякага роду: *добра́, но́ва, но́ве, соло́дке, хоро́ше*. Аднак пад націскам прыметнікі ў падобных умовах маюць тут поўныя двухскладовыя канчаткі *-а́йа, -о́йе: мо́лода́йа, ста́райа, мо́лодо́йе, ста́ро́йе*.

Яшчэ адной істотнай адметнасцю прыметнікаў гэтай гаворкі з'яўляюцца суфіксы *-ч, -ш* вышэйшай ступені параўнання: *ду́жчы, доро́шчы, ші́ршы* [6, с. 96–97].

Інфінітыў дзеясловаў з асновай на галосны зафіксаваны з фанематычным варыянтам старажытнага суфікса *-ц'і-ты: ходы́ты, роботы́ты, спаты́ты*.

Дзеясловам першага і другога спражэння ў трэцяй асобе адзіночнага і множнага ліку характэрны канчаткі *-е, -ым', -ут', -ат': вин, в'ін іде́, нысе́, ходы́т', носы́т', воны́ ідут', несут', ход'ат', нос'ат'* і інш.

Зваротныя дзеясловы адзначаны з постфіксамі *-с'а, с': бра́тыс'а, зва́тыс'а, мы́тыс'а, умыва́тыс'а, роботы́тыс'а, бойы́с', купа́йус', бойа́вс', купа́вс', н'ішо́с' зробі́лос'* і інш.

Адрозніваецца гэтая гаворка і тым, што дзеясловы ў форме інфінітыва з асновай на [к] захоўваюць старажытную форму на *-чы* з націскам на канчатку: *пычы́,*

сычы. Дзеясловы ж з асновай на [h] у акрэсленай граматычнай форме аднаўляюць гэты зычны: *стры́лчы*. Аднак ў форме трэцяй асобы множнага ліку цяперашняга часу падобныя дзеясловы паслядоўна захоўваюць заднеязычныя [к], [г]: *пеку́т', ську́т', стры́хут'* [7, с. 316–318].

Разгледзім яшчэ шэраг найбольш выразных і паказальных асаблівасцей даследуемай гаворкі. Назоўнік *гру́дзі* ў творным склоне пашыраны з канчаткам *-ыма*: *болы́т' пуд гру́ды́ма*. Назоўнік множнага ліку *чобаты* [боты] у месным склоне вымаўляецца з ненаціскным канчаткам *-ах*: у *чобатах*. Асабова-ўказальныя займеннікі трэцяй асобы мужчынскага, жаночага і ніякага роду адзіночнага і множнага ліку *ён, яна́, яно́, яны́*, уласна-асабовы займеннік другой асобы множнага ліку *вы*, няпэўны займеннік *не́шта*, а таксама займеннік, злучнік і часціца *што* характарызуюцца своеасаблівымі лексіка-граматычнымі формамі: *вин, в'ін, вона́, оно́, вони́; в'іте; н'ішо́с'; шчо*. Зваротны дзеяслоў *смя́яцца* ў трэцяй асобе адзіночнага ліку мае фанематычны варыянт: *вин смыйе́ц'ц'а*. У выразе *я лью́ ваду́* дзеяслоў *ліць* у першай асобе адзіночнага ліку выступае ў наступнай форме: *яа л'л'у во́ду*.

Адрозніваюць і вылучаюць дадзеную гаворку і разнастайныя лексічныя адметнасці: *ба́бка* 'падбярозавік', *ба́лка* 'бэлька', *б'і́б* 'фасоля', *бод'а́к* 'асот', *бол'а́чка* 'хвароба ў выглядзе сажы ў коласе жыта', *боро́во́е жы́то* 'буйное чорнае зерне ў коласе жыта', *бобчы́чка* 'ячайка на мёд у сотах', *бул'кы́* 'бурбалкі', *бу́сен* 'бўсел', *бу́сен* *кл'о́кочэ*, *клыко́чэ* 'бўсел клякоча', *во́нчыёе*, *жабс'кы* 'неядомыя грыбы', *во́ло* 'валлэ', *ворабу́шок* 'вэрабей', *в ро́ны* 'каровы «боруцца», *вы́мн'а* 'вымя (у каровы)', *в'йун* 'уюн', *глады́шка* 'гладыш', *хойдашка* 'арэлі', *головаст'ік* 'апалоні (хва-статая лічынка жабы)', *дотыкну́тыс'а* 'дакрануцца', *ду́пка* 'пятка, тупы канец яйца', *дырнова́ты* 'абрабіць новае поле', *дэре́вко* 'стрэмка', *дэре́вл'аны* 'драўляны', *йо́жык* 'вожык', *жабы кру́мкайут* 'жабы квакаюць', *журавны́цы* 'журавіны', *жы́то цвыте́* 'жыта красуе', *жэрэ́б'я́* 'жарабя', *зайгра́не* 'аплодненае яйцо', *зыл'о́нкы* 'зялёнкі (ядомыя пласціністыя грыбы з зялёнай ці зеленавата-бурай шапкай)', *зылелу́хы* 'недаспелыя плады', *інд'у́к* 'індык', *кавду́н* 'страўнік у кабана, свінні', *камены́цы* 'касцяніцы, касцянікі (лясная травяністая ягадная расліна)', *каплу́н* 'страва, прыгатаваная з вады, кавалкаў хлеба і цукру, ці з малака і хлеба', *карто́плы*, *карто́пл'а* / *рэдка* 'бульба', *кваска*, *д'іжка* 'кубел (дзежка з вушкамі і векам для захоўвання салёнага сала)', *квашылы́ны* 'квашаніна, халадзец', *к'іт мн'а́нкайе* 'кот мяўкае', *кло́н'а* 'рыбалоўная снасць', *кл'у́н'а*, *клу́н'а* 'гумно', *кнур* 'кныр (самец хатняй свінні)', *кабаса́* 'каўбаса', *ковта́ты* 'глытаць', *ко́ло П'ы́н'с'ка*, *ко́ло сыла́* 'каля Пінска, каля сяла', *комі́р* 'каўнер у кажусе', *ко́нык* 'страказа', *коро́ва проже́рна* 'пражэрлівая карова', *корова́ты* 'здзіраць кару з дрэва', *коро́ста* 'кастрыца (адходы лёну і канпель, якія атрымліваюцца пасля перацірання і трапання)', *коц'у́бнык* 'качарэжнік (месца каля пёчы, дзе стаяць качэргі)', *кочырга́* 'качарга', *красн'у́к* 'падасінавік', *кубло́* 'гняздо', *кыт'ахы* на *ор'ішн'іку* 'суквецце на арэшніку', *көнд'у́х* 'страўнік кабана, свінні, набіты мясам, салам і вэнджаны на паветры', *лапкы* 'ўзоры ад марозу на акне', *лата́ты* 'латаць, лапіць', *ло́тас'і* 'лотаць', *лоха́ч'і* 'буякі, дурніцы', *мн'а́со л'убы́е* 'нятлустае смачнае мяса', *муты́ты* 'хлусіць, маіць, падманваць', *мыдв'ід* 'мядзведзь', *мыдвёдына* 'ажыны', *мытл'у́на* 'мяцеліца', *на́навы́цы* 'штаны', *напрочкы́* 'напрасці', *нару́ччэ* 'бярэмя', *нос'і́лкы* 'насілы', *ны за́стуй мн'і св'іта* 'засланяць, зага-роджваць святло, перашкаджаць добра бачыць', *обы́чы грыбы́* 'ядомыя грыбы', *опр'іх / кепс'ко зораный кусок земл'і* 'агрэх (дрэнна ўзараная пры ворыве лапіна зямлі)', *о́ко* 'адтуліна ў жорнах, ручным млыне, куды сыпалі збожжа', *ол'шы́на* 'вольха, алешына', *орабы́на* 'рабіна', *пазу́р* 'ногаць, пазногаць', *п'ідзылы́нкы* 'падзялёнка, падзялёнкі (ядомы пласціністы грыб з шапкай ад светла-шэрай да брудна-шэрай афарбоўкі)',

плышнык 'аёр (расліна з доўгім мечпадобным лісцем і тоўстым паўзучым карэнішчам, якая мае своеасаблівы востры пах', *попона* 'мясцовасць, «прамежкавая» паміж балотам і грудом', *поддубняк* 'свінуха (ядомы пласціністы грыб з карычнева-бураватай шапкай)', *поднебен'не* 'верхняя частка ўнутры печы', *полова* 'буйныя адходы пры ачыстцы абмалочанага збожжа', *полуден'*, *полудын'* 'абед; сярэдзіна дня', *постолы'*, *'лапці'*, *похмарок*, *хмарка* 'воблака', *проливный дошч* 'лівень, заліўны дождж', *прут* 'пугаўё (дзяржанне, да якога прымацоўваецца пуга)', *прыбалотух* 'падбалацянка, каўпак кольчаты (ядомы пласціністы грыб светла-жаўтавата-бураватага колеру з паўшарападобнай вялікай плоска-пукатай шапкай на высокай ножцы)', *пташка* 'птушка', *півен'* 'певень', *пырып'олка* 'перапёлка', *пычурка* 'шампінён', *перевесло* 'перавясла', *переслане сало* 'свіное сала са сляямі, пластамі мяса', *рабрына* 'драбіны (прыстаўная лесвіца)', *рад'ужка*, *радно* 'палатная коўдра', *рышетныца* 'рашэтнік (ядомы губчасты грыб карычневага колеру)', *свіне* 'свінні', *сін'оватый* 'сіняваты, сінявы (пра колер)', *сіннык* 'матрац, набіты сенам, саломай', *собакоу ц'коваты* 'цаваць сабакам', *сонычко* 'сонейка', *справыдлывы хрыб* 'баравік', *стопл* 'кветканоснае сцябло ў цыбулі', *стоптаты* 'нанесці шкоду пасевам', *сыройжка* 'сыраежка', *томачі* 'таўчоная бульба (пюрэ)', *тыц'ун* 'тытунь, тытун', *тэртка* 'тарка (прадмет кухоннага ўжытку для раздраблення, расцірання, напрыклад, бульбы)', *узедчка* 'аброць', *усен'* 'вусень', *хвартуха подпоразаты* 'надзець і завязаць фартух', *цыдылок* 'цадзілка (кавалак палатна, марлі і пад. або іншае прыстасаванне для працэджвання малака ці якой-небудзь вадкасці)', *чар'ін* 'чарэнь', *чыбрец* 'чабор', *шкарлуп'ін'не* 'шкарлупіна, цвёрдая абалонка яйца', *шкварка* 'скварка', *шпацыроваты* 'кročыць', *шчавух* 'шчаўе', *шчып'убына* 'шчыліна', *шчынок* 'пластаваны абярэмак сена', *йасла* 'дзясна, дзясны' [8; 9; 10; 11; 12].

ЛІТАРАТУРА

1. Гарады і вёскі Беларусі: энцыкл. – Т. 4, кн. II. Брэсцкая вобласць / рэдкал.: Г.П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: БелЭн, 2007. – 608 с.: іл.
2. Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Маларыц. р-на / рэдкал.: Я.В. Малашэвіч [і інш.]; рэд.-укл. В.Р. Франц. – Мінск: Ураджай, 1998. – 535 с., [8] л. іл.
3. Самуйлік, Я.Р. Гаворкі Выганаўскага Палесся: лінгвістычны атлас для студ. філал. фак. ун.-та / Я.Р. Самуйлік; Брэсц. дзярж. ун-т імя А.С. Пушкіна, філал. фак., каф. гіст. беларус. мовы і дыялекталогіі. – Брэст: БрДУ, 2009. – 199 с.
4. Крывіцкі, А.А. Дыялекталогія беларускай мовы / А.А. Крывіцкі. – Мінск: Выш. школа, 2003. – 294 с.
5. Клімчук, Ф.Д. Заходнепалескія гаворкі / Ф.Д. Клімчук // Беларуская мова: энцыкл. / рэдкал.: Б.І. Сачанка (гал. рэд.) [і інш.]; пад рэд. А.Я. Міхневіча. – Мінск: БелЭн, 1994. – 665 с.: іл.
6. Блінава, Э.Д. Беларуская дыялекталогія: вучэб. дапаможнік для філал. фак. ВНУ / Э.Д. Блінава, Е.С. Мяцельская. – 2-е выд., дапрацаван. і дапоўн. – Мінск: Выш. школа, 1980. – 304 с., карты.
7. Булыка, А.М. Гістарычная марфалогія беларускай мовы / А.М. Булыка, А.І. Жураўскі, І.І. Крамко; пад рэд. А.І. Жураўскага. – Мінск: Навука і тэхніка, 1979. – 328 с.
8. Дыялекталогічны атлас беларускай мовы / Ю.Ф. Мацкевіч [і інш.]; пад рэд. Р.І. Аванесява, К.К. Крапівы, Ю.Ф. Мацкевіч. – Мінск: Выд.-тва АН БССР, 1963. – VIII + 338 карт.
9. Лексічны атлас беларускіх народных гаворак: у 5 т. / рэдкал.: Ф.Д. Клімчук [і інш.]; пад рэд. М.В. Бірылы, Ю.Ф. Мацкевіч. – Мінск, 1993–1998. – 5 т.
10. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. / АН БССР, Ін-т мов-ва; пад агул. рэд. А.А. Атраховіча. – Мінск: БелСЭ, 1977–1984. – 5 т.
11. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы / пад рэд. М.Р. Суднікі, М.Н. Крыўко. – Мінск: БелЭн, 1996. – 784 с.
12. Распінны свет: тэматычны слоўнік / склад. В.Дз. Астрэйка [і інш.]; навук. рэд. Л.П. Кунцэвіч, А.А. Крывіцкі. – Мінск: Беларуская навука, 2001. – 655 с.